

Іванова Н.Д.

ПРО ПОБУДОВУ МОВНОЇ МОДЕЛІ СВІТУ АБО ЇЇ ФРАГМЕНТА

(на матеріалі мікрополя українських прикметників із семою 'характер поверхні')

Системний підхід до явищ мови стає головним принципом лінгвістичних досліджень останніх десятиліть ХХ століття. Вперше розуміння системної суті мови було введено в лінгвістику Ф. де Соссюром [1, с.147], а поняття "система" і "структура" стали центральними поняттями системного підходу. І хоча досить довго зміст цих понять у багатьох лінгвістів був індивідуальним, що спричинило певну термінологічну плутанину [2, с.9], в останні роки ці два терміни чітко розмежовуються. "Система у загальноприйнятому розумінні розглядається як сукупність елементів, що перебувають у відношеннях і зв'язках одне з одним, і це створює певну цілість, єдність" [3, с.622]. Під структурою розуміються відношення і зв'язки між елементами, "внутрішня організація цілого, характер взаємовідношень між його елементами" [3, с.613]. Це простежуємо в роботах Ф.П.Філіна, Е.В.Кузнецової, Л.М.Васильєва, а також у вітчизняних мовознавців Л.А.Лисиченко, Ж.П.Соколовської, В.С.Ващенко, П.Ю.Гриценка, С.В.Семчинського тощо.

Системна організація лексики, а саме лексичної семантики, в сучасній лінгвістичній літературі описується за допомогою поняття "картина світу", а також моделювання семантичних зв'язків. Термін "картина світу" виник на межі ХІХ – ХХ століть у надрах фізичної науки і з самого початку був пов'язаний у свідомості вчених лише з фізичною теорією. Сам термін "картина світу", на думку М.Планка, стали вживати тільки через пересторогу. Одним з перших, хто став впроваджувати термін "фізична картина світу", був Г.Герц. Образи фізичної картини світу, що створювалися вченим, ув'язувалися з законами людського мислення і реальними відношеннями зовнішніх речей. Характеристиками образу виступали: можливість його, правильність і доцільність. Образне вживання терміна "картина світу" знаходимо у М.Планка і у А.Ейнштейна [4; 5]. Успіхи природознавчих наук на межі ХІХ – ХХ століть (особливо фізики) сприяли формуванню наукової картини світу і переосмисленню змісту поняття "картина світу", "яке в людське пізнання привносить суб'єктивну основу і починає трактуватися по-іншому – не як якась втрата, якість зло, хоч і неминуче, а як фундаментальна характеристика пізнавальної діяльності людини, як вихідний пункт для її аналізу" [6, с.17]. З часом термін "картина світу" набув значного поширення у всіх галузях знання як складова частина висловів "хімічна картина світу", "картина біологічної природи", "картина тваринного світу", "картина психічного життя людини".

У працях лінгвістів картина світу спочатку пов'язувалася з особливим "мовним світобаченням" В.Гумбольдта, з мовним образом світу А.Вайсгербера: "Основною функцією мови є те, що в ній оформлюється і закріплюється поняттєвий образ світу і разом з тим це і є мовний образ світу" [7, с.12–13]. У сучасній мовознавчій літературі з проблем вивчення мовної картини світу окреслилися окремі спрямування досліджень.

Перше стосується проблем слов'янської мовної картини світу, висвітлених у працях Вяч.Вс.Іванова, В.М.Топорова, М.І.Толстого. Монографія Вяч.Вс.Іванова і В.М.Топорова присвячена проблемі реконструкції семантики текстів у широкому розумінні (і особливо мовних текстів), які припускають поновлення давньої моделі світу, причому давня слов'янська система описується за допомогою декількох протиставлень [8]. Проблеми слов'янської порівняльної семасіології, слов'янської географічної термінології розв'язуються в роботах М.І.Толстого.

Друге спрямування досліджень пов'язане з розробкою теоретичних питань опису картини світу (Г.А.Бругян, Ю.М.Караулов, В.Г.Колшанський).

Опису лексичної семантики, пов'язаному з поняттям «картина світу», присвячені праці Ю.Д.Апресяна, В.К.Гака, Ж.П.Соколовської. У рамках теорії інтегрального лінгвістичного опису в працях Ю.Д.Апресяна аналізуються принципи і поняття системної лексичної семантики і лексикографії, синонімічні засоби мови.

При вивченні лексичної семантики "мовна картина світу" у лінгвістичній літературі розглядається у двох аспектах. Перший аспект передбачає, що мова є системою репрезентації дійсності.

Другий її аспект пов'язується зі специфічними, диференційними рисами семантики певної мови. В нашій роботі ми підтримуємо думку Ж.П.Соколовської, що існує єдина "картина світу", яка відбиває "інтелектуальний зміст", – спільна для різних мов, – і "картини світу", що фіксують особливості "внутрішньої форми" різних мов і накладаються на "інтелектуальну картину світу" [9, с.6]. Вживання у лінгвістиці термінів "концептуальна модель світу" (КМС) і "мовна модель світу" (ММС) таким чином зумовлено різними рівнями абстрагування. Саме це теоретичне положення лежить в основі загальної моделі семантичних відношень у лексиці [10; 11], фрагмент якої – семантичне утворення прикметників зі значенням 'характер поверхні' – і є об'єктом дослідження у нашій роботі.

Першими спробами опису системної організації лексики через систему знань про світ можна вважати створення ідеографічних словників, або тезаурусів, структура яких відображала мовну картину світу певної мови у певну епоху (Словник Полукса, словник Амаракоса, Словник П.Роже, Словник Х.Касареса, Словник Халіга-Вартбурга). Головні риси "картини світу": можливість, адекватність, доцільність характеризують і "мовну картину світу".

Слова однієї мови у сукупності своїх значень розглядаються як явище системного характеру. Моделювання семантичних відношень окремих ділянок лексики як прийом дослідження залишається актуальним для опису лексико-семантичної системи мови. Однією зі спроб адекватно описати таку систему мови визнається спроба

побудови мовної моделі (картини) світу або її фрагмента. Семантичні відношення у лексиці є складним об'єктом для пізнання, і точний вибір моделі, який би адекватно співвідносився із сутністю об'єкта моделювання, є важливим для нашого дослідження. Модель семантичних відношень, на яку орієнтуємось у нашій роботі, заснована на філософських категоріях пізнання і сфер буття. Аналізоване семантичне об'єднання українських прикметників зі значенням 'характер поверхні' виступає її складовою частиною Наповнення моделі, встановлення інших видів відношень у лексичній семантиці відбувається шляхом розкриття змісту категорій пізнання й багатоплановості сфер буття. Одним з головних моментів загальної моделі семантичних відношень виступає універсальне для пізнання філософське поняття 'Простір', складовою частиною якого є 'характер поверхні'. Одиницею аналізу є семема, елементом якої виступає сема як смислова складова предметно-логічної частини семемі. Сема є мінімальною, граничною одиницею змістового плану, частиною структури лексичного значення, компонентом семемі. У загальній моделі семантичних відношень, яка становить основу подальшого моделювання обраного сегмента лексико-семантичної системи, сема є основою ієрархічної класифікації, яка складається відповідно до категорій пізнання і їх подальшого членування, і розподіляються на видосеми різних порядків. У нашому дослідженні зіставлення філософських, енциклопедичних, спеціальних визначень поняття і лексеми 'поверхня' у 11-томному тлумачному Словнику української мови дозволило виділити як основні характеристики поверхні такі: **гладкість, нерівності, випуклість, деформованість, покрив поверхні, рельєф, особливості місцевості**. Це допомогло встановити склад і межі аналізованого семантичного об'єднання прикметників зі значенням 'характер поверхні' на першому етапі аналізу.

Приналежність до групи семем зі значенням 'характер поверхні' встановлювалася за допомогою компонентного аналізу з залученням словникових формулювань не тільки самих похідних прикметників, а й твірних лексем (найчастіше іменників), часто наявних у словникових тлумаченнях, а також слів, які актуалізують загальновідоме для всіх мовців знання і тому виводяться методом логічного аналізу як елементи смислу прикметників зі значенням 'характер поверхні'.

Особливістю вичленування прикметників, об'єднаних значенням 'характер поверхні', є необхідність спиратися не стільки на дані словникових формулювань, які переважно виявляються недостатніми для такого завдання, скільки на склад елементів смислу семем, встановлений у результаті багатоступінної процедури компонентного аналізу. Тому при класифікації наших прикметників враховувалася наявність або відсутність в семному складі того чи іншого елемента. Перелік компонентів семем, тобто сем, отриманий в результаті компонентного аналізу, виявляє деяку нерівномірність розподілу видосем різних порядків, що свідчить про неоднорідну структуру самого поняття 'характер поверхні'.

Отримані результати дозволили визначити семантичне об'єднання прикметників із семою 'характер поверхні' як видосему першого порядку (B1). Вона репрезентує підкатегорію більш широкого поняття 'Простір', що є ім'ям семантичного поля. Подальший аналіз потребував конструктивного осмислення тих видосем, зміст яких був недостатньо чітким, і додаткового аналізу словникових статей.

Як видосеми другого порядку (B2) було виділено семи 'земна поверхня' і 'поверхня тіла'. Так, для видосеми 'земна поверхня' (B2) як видосеми третього порядку (B3) були виділені: 'рельєф' – на основі наявності у словникових формулюваннях елементів 'гори', 'пагорбки', 'рельєф', 'місцевість', або на основі наявності у словникових формулюваннях компонентів: 'дорога', 'колія' тощо. У межах видосем другого порядку (B2) виділяються видосеми третього порядку (B3):

Для B2 'земна поверхня' 'рельєф', 'ландшафт', 'вплив клімату'
 Для B2 'поверхня тіла' 'наявність/відсутність нерівностей',
 'наявність/відсутність покриття',
 'обробленість людиною', 'чуттєве сприйняття', 'деформованість', 'зайнятість/незайнятість', наявність/відсутність бруду'

Для видосем третього порядку (B3) виділяємо видосеми четвертого, п'ятого порядків:

Для B3 'рельєф' 'з нерівностями', 'без нерівностей' (B4); 'з заглибленнями', 'з підвищеннями' (B5)
 Для B3 'ландшафт' 'наявність/відсутність рослинності' (B4); 'характер спуску – підйому' (B4); 'особливості місцевості' (B4); 'різкий / поступовий' (B5)

Застосування методу компонентного аналізу в нашій роботі надало можливість не тільки розщепити об'єкт на частини, але й синтезувати їх на більш високому рівні пізнання, в результаті чого виявилися раніше приховані властивості об'єкта, визначилася специфіка його моделювання. Впровадження компонентного аналізу у дослідженні прикметників із спільною семою 'характер поверхні' виявило зафіксовану в словах ієрархічно побудовану реальну дійсність, оскільки мова є відбитком навколишнього світу, рівня пізнання і засобом його передачі у суспільстві. Принциповим вважаємо те, що пропонується модель та ієрархічна побудова сем встановлюються із словникових формулювань наявних тлумачних словників. У процесі аналізу семантичне об'єднання прикметників зі значенням 'характер поверхні' встановлено, що це – системне утворення – семантичне мікрополе (МП), в основі якого лежить широке логічне поняття простору.

Семантичний аналіз нашого масиву слів дав можливість поділити їх на певні об'єднання, серед яких парадигматичним мовним утворенням є лексико-семантична група (ЛСГ), у якій за допомогою компонентного

аналізу легко виділяються інтегральні і диференційні семи за наявністю спільної для всього МП категоріальної прикметникової семи.

У роботі дотримуємось думки, що тематична група (ТГ) – це об'єднання лексичних одиниць, засноване на позалінгвістичній дійсності, в основі визначення якого лежить членування загального поняття, що входить у зміст категорії пізнання. Особливість тематичної групи в цьому випадку виявляється у поєднанні логічного членування широкого поняття і його мовного «наповнення», мовного членування уявлень людини про об'єктивну дійсність. Тематичні групи можуть включати у свій склад слова, які виражають окремі конкретні поняття, одиничні або об'єднані в лексико-семантичні групи. Враховуючи основні моменти поняття 'характер поверхні', тематичними групами вважаємо дві: ТГ –1 – 'земна поверхня' і ТГ – 2 – 'поверхня тіла', які об'єднуються навколо одноіменних видосем другого порядку (В2). Перша тематична група характеризується спільністю істотних для людини елементів значення 'характер поверхні'.

Склад тематичних груп формувався на основі загального розчленування поняття 'характер поверхні'. При цьому істотним було розмежування найбільш значущої для людського існування і чітко окресленої тематичної групи 'земна поверхня'. Друга тематична група (ТГ-2) визначалася як не настільки суттєва для виживання людини, але така, що охоплює решту характеристик поверхні, пов'язаних з різноманітними фізичними тілами. Різноманітність особливостей їхньої поверхні, залежна від об'єктивних властивостей тіл і суб'єктивного людського сприйняття, виявляється у наявності таких лексико-семантичних груп в складі ТГ-2: 'наявність/відсутність нерівностей', 'деформованість', 'наявність/відсутність покриття', 'чуттєве сприйняття', 'обробленість людиною', 'зайнятість/незайнятість', 'наявність/відсутність бруду'. Тематичною класифікацією у складі ТГ-2 охоплюються і нейтралізуються такі особливості, як частина і її ціле, поверхня живого або неживого тіла, також частина живого тіла, наприклад, обличчя («ластатий 0», «морщавий 0», «нарум'янений //»); голови («лисий 1», «лобятий 0»); губ («запечений 2», «запеклий 1»); тіла («голий 1», «пухирчастий 0»). У тематичній класифікації немає різниці між характером поверхні тіла людини і тварини («чирякуватий 0», «пелехатий 1», «перемоклий 2»).

Тематична група 'поверхня тіла' членується на тематичні підгрупи і є більшою за обсягом, різноманітною за складом лексико-семантичних груп, що є проявом відображення у лексичному складі української мови специфічного членування навколишньої дійсності. Тематична група 'земна поверхня' відображає у своєму складі картину світу, більш наближену до спеціальної, суто науково-географічної картини світу. Вона легше вичленовується з усього масиву прикметників з даним значенням і не є такою численною, як ТГ-2.

Якщо виділення тематичних груп у семантичному мікрополі ґрунтується на класифікації самих предметів і явищ дійсності, то на основі іманентних зв'язків між словами виділяються лексико-семантичні групи.

Визначення семантичних ознак – диференційних та інтегральних сем у мікрополі 'характер поверхні' виявляє їх тісний зв'язок з позамовною дійсністю. Об'єктивно існуючі характеристики поверхні отримують реальне лексичне наповнення залежно від істотних для мовців властивостей поверхні. Інтегральними семами будуть виступати семи, які класифікуються у відповідності до загальної моделі семантичних відношень як співвідносні з більш широким членуванням поняття 'характер поверхні', тобто інтегральними семами МП 'характер поверхні' є видосеми третього порядку (В3). Останні членують видосеми другого порядку (В2) 'земна поверхня' і 'поверхня тіла'.

Лексичні одиниці, об'єднані інтегральною семою 'рельєф', поділяються на дві групи за диференційними ознаками: 'з нерівностями' та 'без нерівностей'. Наприклад, видосема четвертого порядку (В4) 'з нерівностями' є інтегральною для семем, які, в свою чергу, можна розподілити на такі дві групи:

1) 'з заглибленнями' – «низинний 0», «низовий 2», «низовий 3», «низовинний 0», «сідлуватий 0», «вибоїстий 0», «синклінальний 0», «бакаюватий 0»;

2) 'з підвищеннями' – «бугристий 0», «бугруватий 0», «гірський 1 //», «горбастий 0», «горбатий 1», «горбистий 0».

Семемі з інтегральною семою 'ландшафт' (В3) розпадаються за диференційними ознаками на чотири підгрупи: 'наявність рослинності', 'відсутність рослинності', 'характер спуску-підйому', 'особливості місцевості'. У підгрупі 'характер спуску-підйому' диференційними для інтегральної семи 'характер спуску-підйому' виступатимуть семи 'поступовий' і 'різкий'. Співвідносно розрізняються такі дві підгрупи семем:

1) 'поступовий спуск-підйом' – «опадистий 0», «пококтистий 1», «пологий 0», «положистий 0», «похилений 4», «похилий 2», «розлогий 4», «розложистий 0», «спадистий 0», «спадистий //»;

2) 'різкий спуск-підйом' – «вертикальний 0», «крутий 1», «кручуватий 0», «обривистий 2», «обривчастий 0», «перпендикулярний 0», «простовисний 0», «прямовисний 0», «стрімкий 1», «стрімчастий 0», «уривчастий 0».

Всього у складі аналізованого мікрополя 'характер поверхні' пропонується розрізняти 46 лексико-семантичних груп: 14 у складі ТГ-1 і 32 у межах ТГ-2.

Ім'я лексико-семантичної групи встановлюється за такими критеріями: 1) неускладненість семантики; 2) стилістична нейтральність; 3) наявність синонімів. Наприклад, ім'ям ЛСГ-12 є прикметник «Вологий //». Словникове формулювання його виявляє неускладнену семантику – «покритий водою» і нейтральну позицію у стилістичному плані. У складі лексико-семантичної групи «Вологий //» спостерігаємо чималу кількість синонімів до прикметника, який є ім'ям ЛСГ-12. Подана класифікація відображає лексичне наповнення

істотних для мовців-українців об'єктивних, реально існуючих властивостей земної поверхні.

Семеми, об'єднані інтегральною семою 'наявність/відсутність нерівностей' (В3), відображають комплексну характеристику поверхні: і зорову, і тактильну одночасно у більшості випадків.

Застосування компонентного аналізу у моделюванні лексичної системи дає вихід на синонімічний ряд поряд з такими семантичними об'єднаннями, як мікрополе, тематична група, лексико-семантична група.

Приймаємо, що синонімічний ряд – це така лексична множина, члени якої об'єднані спільним лексичним значенням, розрізняються диференційним компонентом значення, спроможним нейтралізуватися при певних типах внутрішньомовних протиставлень, або не мають його.

Отже, на основі двох видів семантичних ознак – диференційних та інтегральних – можна визначити склад лексико-семантичної групи. Диференційні ознаки суттєві для парадигматичних протиставлень, інтегральні – «заповнюють» лексичний зміст слова. ЛСГ характеризуються також і стабільністю відношень всередині групування. Наприклад, у межах ЛСГ «Вибोїстий» виділяється синонімічний ряд з домінантою «вибоїстий», до нього відносимо прикметники: **борозенчастий, борознистий, забійний**. Домінантою є стилістично нейтральний прикметник, який максимально характеризує аналізоване поняття.

Між членами ряду спостерігаємо градуальний зв'язок, який відображає різний ступінь позначуваної ознаки; так, прикметники «вибоїстий» і «забійний» мають ознаки 'з більшими заглибленнями', 'з їх великою кількістю', 'з дуже великою кількістю' (максимальною).

У нашому матеріалі відмічаються явища антонімії, наприклад, видосема першого порядку (В1) 'рельєф' включає в свій склад такі параметри земної поверхні – 'з заглибленнями', 'з підвищеннями', які є контрастними, з одного боку, а з іншого – характеризують поняття з різних боків. Протилежність значень у висловленні або однакова сфера лексичної сполучуваності їй слугувала критерієм виділення антонімів.

Майже кожна видосема третього і подальшого порядків складається з антонімічно протиставлених ЛСГ, які по-різному характеризують поверхню. Так, наприклад, видосема третього порядку (В3) 'наявність або відсутність нерівностей' має у своєму складі два ряди антонімічних протиставлень: 'гладка поверхня' і 'шорстка поверхня'; 'з підвищеннями', 'з заглибленнями'. Серед видосем четвертого порядку також можна спостерігати антонімічне протиставлення: видосема 'характер спуску – підйому' характеризується з двох різних боків протилежними за значенням семами 'поступовий' і 'різкий', які представлені такими семемами: «опадистий 0», «пологий 0», «положистий 0», «спадистий 0», «похилий 2», «розложистий 4», «згористий 0» і протилежна група: «крутий 1», «стрімкий 0», «стрімчастий 1», «прямовисний 0».

Спостерігаються антонімічні протиставлення градуального характеру: «вертикальний», «косий», «горизонтальний». Антонімічний зв'язок є факультативним у плані відношень семантичних одиниць, але наш матеріал, зорієнтований на позалінгвістичний зміст предметно-логічної частини досліджуваних семем, показав необхідність такого типу зв'язку для характеристики системних відношень у межах аналізованого мікрополя. Тематичні та лексико-семантичні групи пропонуються вважати первинними системними утвореннями.

Література

1. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики // Соссюр Ф. де Труды по языкознанию.- М.: Наука, 1977. - С. 31-269.
2. Попова З.Д., Стернин И.А. Лексическая система языка (внутренняя организация, категориальный аппарат и приемы изучения): Учеб. пособие.- Воронеж: Изд-во Воронеж, ун-та, 1984. - 148 с.
3. Философский энциклопедический словарь. - М.: Советская энциклопедия, 1983.- 840 с.
4. Планк М. Избранные труды. – М.: Наука, 1975. – 788 с.
5. Эйнштейн А. Влияние Максвелла на развитие представления о физической реальности // Собрание научных трудов.- М., 1967. Т. 2, 4.
6. Швырев В.С., Юдин Б.Г. Методологический анализ науки.- М.: Знание, 1980. – 197 с.
7. Wiesgerber L. Grundzuge der unhaltberogenen Gramatik. Dusseldorf. 1962. P. 12-15.
8. Иванов Вяч. Вс., Топоров В.Н. Славянские языковые моделирующие семиотические системы. (Древний период). - М.: Наука, 1965. - 246 с.
9. Соколовская Ж.П. "Картина мира" в значениях слов, "Семантические фантазии" или "Катехизис семантики?" - Симферополь.: "Таврия". 1993. - 231 с.
10. Соколовская Ж.П. Проблемы системного описания лексической семантики. - К.: Наукова думка, 1990. - 183 с.
11. Соколовская Ж.П. Система в лексической семантике (Анализ семантической структуры слова). - К.: Наукова думка,- 1979. - 190 с.